

Machiel Vrijenhoek als architect van de socialistische woningbouwvereniging in Breda

de Leeuwe, Just

Publication date
2024

Document Version
Final published version

Published in
Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en land van Breda De Oranjeboom

Citation (APA)

de Leeuwe, J. (2024). Machiel Vrijenhoek als architect van de socialistische woningbouwvereniging in Breda. In *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en land van Breda De Oranjeboom* (Vol. Jaarboek 77, pp. 50-69). De Oranjeboom.

Important note

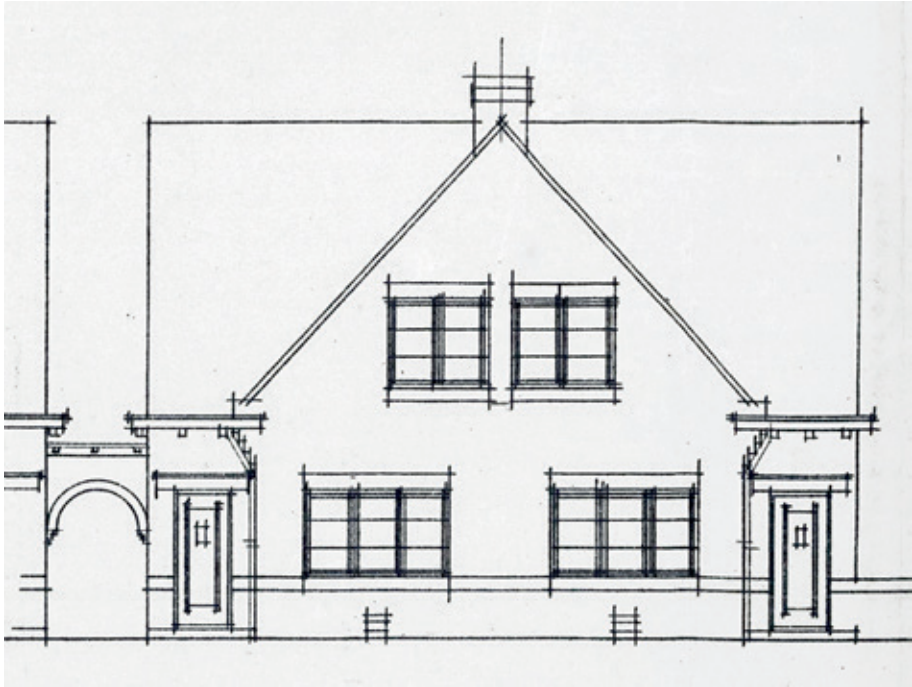
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

1 a-b. Geveltekening uit 1928 van een twee-onder-een-kapwoning aan de Van Vlietstraat van de architect Machiel Vrijenhoek. Daaronder een recente foto van hetzelfde type huis gebouwd volgens deze tekening aan de Oranjeboomstraat 15 en 17. (Stadsarchief Breda, afdeling bouwdoossiers, nr. 12588 en Frans Gooskens)

Machiel Vrijenhoek als architect van de socialistische woningbouwvereniging in Breda

door
Just de Leeuwe

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat de eerste steen gelegd werd voor een complex arbeiderswoningen in de Van Vlietsraat. Het was het tastbare resultaat van jarenlang voorbereidend werk van de Algemeene Woningbouwvereniging Breda en omgeving (AWB). In dit artikel zal de geschiedenis van de vereniging beschreven worden tot aan de Tweede Wereldoorlog met specifieke aandacht voor de architect Machiel Vrijenhoek. Een man die veel meer deed dan de ontwerpen vormgeven en onmisbaar was in het streven om solide en betaalbare arbeiderswoningen te bouwen.

De start van de sociale woningbouw in Breda

De sociaal democraten blijven er steeds naar streven, dat de arbeider een huis krijgt, waar hij als mensch kan leven! (SDAP-propaganda 1931)

In navolging van andere steden in Nederland werd in Breda in 1920 een woningbouwvereniging opgericht die zich richtte op arbeiders met een socialistische levensovertuiging. In het katholieke Breda was dat een hele onderneming. De Woningwet van 1901 vormde het kader voor steden om het bouw- en woningtoezicht stevig te ontwikkelen en te laten financieren door het Rijk. Snel na de aanvaarding van de Woningwet werd door de afdeling Breda van de Volksbond tegen Drankmisbruik een commissie ingesteld om gebruik te maken van de wet. Voorzitter van de woningcommissie werd Isaäk Pieter de Vooys, die zijn vriend, architect Jan van Dongen, hierbij betrok.¹ In 1907 kwam uit dit initiatief de eerste woningbouwvereniging in Breda tot stand, de NV Volkshuisvesting onder leiding van C. van Eijk, docent aan de KMA. Deze liberale vereniging leverde in 1909 de eerste woningen op, ook aan de Van Vlietstraat en achterliggende Havermansstraat. In 1920 had NV Volkshuisvesting al 380 woningen gebouwd. Enkele jaren later, in 1915, zag de RK Bouwvereniging St. Joseph onder leiding van voorman Albert van der Kallen het licht. Haar eerste complex aan de Haagweg kon ze pas in 1921 realiseren. St. Joseph was sterk verbonden met de Sint-Annaparochie, het complex lag vlak bij de kerk. Voor ieder kind een gold een huurkorting van 10 cent.² Na het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog waarin door het enorme tekort aan bouwmaterialen zeer weinig werd gebouwd, ontstond er een bouwexplosie in Nederland. In 1922 waren er 1.341 woningbouwcorporaties werkzaam.³ In de jaren 1919-1922 werden er in Nederland 125.000 woningen gebouwd. Het aandeel van

bouwverenigingen en de gemeenten daarin was liefst 68,5%.⁴ Minister Aalberse (RKSP) en zijn ministerie van Arbeid stelden namens het Rijk miljoenen ter beschikking in de vorm van voorschotten en hypothecaire leningen.

Toen de Nationale Woningraad, de federatie van alle woningbouwverenigingen, in 1921 een verzoek deed aan de Bredase gemeenteraad om een lijst te sturen van de stedelijke woningbouwverenigingen kreeg ze een lijst retour van zes verenigingen. Dat waren naast de genoemde verenigingen de Neutrale Woningbouwvereniging 'Ons Huis', de Christelijke bouwvereniging voor Breda en omstreken en de AWB. Die laatste werd in die lijst gelabeld als 'Bouwvereniging der S.D.A.P.'.⁵ Met de komst van de AWB kwam de verzuiling tussen liberale, katholieke, protestante en socialistische aanhangers tot volledige wasdom in Breda.

Ook de gemeente Breda zelf zou zich vanaf begin jaren twintig (voorzichtig) opwerpen als bouwer en exploitant van arbeiders- en middenstandswoningen. Enige ervaring had men opgedaan in de Eerste Wereldoorlog door in de Dwarsstraat noodwoningen voor Belgische vluchtelingen te realiseren en de bouw van een aantal noodwoningen in de Lange Gampelweg.⁶ In 1922 vroeg de gemeente het Rijk om de financiering van 88 arbeiderswoningen bij het Dijkje voor te schieten. De gemeente en in het bijzonder de afdeling Bouwpolitie en Volksgezondheid van de dienst Openbare Werken, had professionals nodig om alle bestuurders van woningbouwverenigingen, het waren allen amateurs, en de eigen productie goed te kunnen sturen. De bouwopgave voor gemeente en verenigingen was groot. Eind 1920 werden er bijna 24.000 bewoners geteld die woonden in 5.661 woningen. Er waren veel meer gezinnen die een woning nodig hadden. De stad kende een schrikbarend tekort van 1.020 woningen.⁷ Bovendien waren flink wat woningen in slechte staat van onderhoud en dienden er veel krotten te worden opgeruimd. Bijna 300 woningen waren zelfs onbewoonbaar verklaard.

| De oprichters van de AWB

In dit klimaat was de oprichting van de AWB dus niet heel verassend. De statuten van de vereniging dateren van 9 maart 1920 en per 20 april werd zij een toegelaten instelling die werkte volgens de Woningwet. Het doel was om de volkshuisvesting in Breda te verbeteren. In praktische zin poogde ze 'hygiënische woningen te bouwen en die bij voorkeur aan de leden te verhuren'.⁸ Het aantal leden was bescheiden met een aantal van ongeveer dertig in 1921. De gekozen naam 'Algemeene' was wat flets. Men had kunnen kiezen uit veel voorkomende namen als Beter Wonen, Voorwaarts, Ons Huis, Volksbelang en Vooruit waarmee de socialistische woningbouwkaart in Nederland gekleurd was. In Den Haag kende men sinds 1911 de Algemeene Coöperatieve Woningbouwvereniging waarvan SDAP-coryfee Pieter Jelles Troelstra een van de eerste bestuursleden was. Wellicht bracht het Haagse bestuurslid Geurst daarom deze naam in. Dat er achter Breda de toevoeging 'en omstreken' stond kan ermee te maken hebben dat men graag ook de arbeiders uit Ginneken en Princenhage een helpende hand toestak.⁹

De kiem van de vereniging was te vinden in socialistische organisaties elders in de stad en regio. De provincie Noord-Brabant had samen met Zeeland sinds 1919 een afdeling bij de Bond van Arbeiderswoningbouwverenigingen in Nederland. Die bond, opgericht in 1918, had een sterk socialistisch karakter. In het dagelijks bestuur speelde voorzitter George

Frederik Lindeijer (1878-1943) uit Vlissingen een prominente rol. De afdelingen Brabant en Zeeland werden gebundeld onder de naam Centrale van Arbeiderswoningbouwverenigingen in Brabant en Zeeland (CABIBEZ). De CABIBEZ zal de socialistische voormannen in Breda aangespoord hebben tot het oprichten van een woningbouwvereniging. Die wens werd opgepakt door de Bredasche Bestuurdersbond. In die bond hadden de lokale afdelingen van de vakbonden zitting, allen aangesloten bij het socialistische NVV. De Bestuurdersbond maakte zich sterk voor praktische zaken als betaalbaar volksvoedsel en het aanbieden van overbodige oorlogsschoenen tegen dumprijzen. Daarnaast had men hogere doelen als loonstijging voor arbeiders, uitkeringen voor werklozen en betaalbare woningen voor arbeiders voor ogen. Op 20 februari 1920 belegde deze bond een openbare vergadering waarbij Lindeijer het woningvraagstuk besprak. De Bredasche Bestuurdersbond, meer specifiek bestuurder Geurst, besloot toen tot oprichting van de AWB.¹⁰ Op dinsdag 9 maart 1920 werd vervolgens de eerste vergadering van het AWB-bestuur gehouden.

De oprichters van de AWB bestonden uit M. de Man als voorzitter, B.A. van Rijsewijk-Erica als secretaresse, Jan Meijvis, M. van der Zanden, C. van Zweden en Willem van Brummelen als penningmeester. De Man werd al na enkele jaren vervangen door Pieter Gruijs. Theodorus Geurst verving na korte tijd Van der Zanden.

Over Meijvis (1882-1961) is het nodige geschreven en hij werd een bekende Bredanaar. Jan Meijvis was een socialist en propagandist van het eerste uur en werd als zodanig bestreden door katholiek Breda. Meijvis was vanaf het begin lid van de SDAP-afdeling in Breda en SDAP-raadslid vanaf 1919. Daarnaast was hij betrokken bij talrijke organisaties op socialistische grondslag. Deze sigarenmaker werd in 1947 tot ereburger van Breda benoemd na een levenslange inzet voor 'zijn arbeiders'.¹¹ Meijvis was het bekendste gezicht van socialistisch Breda maar het waren twee medebestuurders die voor de bouwvereniging belangrijker waren. Als eerste moeten we noemen Theodoorhij Geurst die in 1890 geboren werd in Den Haag. Hij was zoals vermeld de belangrijkste initiatiefnemer van de AWB en kreeg hiervoor als dank het eerste aandeel van de vereniging op zijn naam.¹² Als jongeman was hij actief voor de Haagse afdeling van de SDAP. Hij werd inspecteur van een levensverzekeringsmaatschappij in Amsterdam en bleef dat tot 1920 toen hij het rayon Breda kreeg toegewezen. Geurst ging met zijn tweede vrouw Cornelia Aukje van Son in Teteringen wonen. Hij werd als snel een spin in het web van socialistisch Breda. Voor de AWB trad hij op als secretaris. In september 1923 verliet Geurst de stad alweer om terug te keren naar Den Haag. Het was een gevoelig verlies voor de beweging. Geurst werd 'onder de intellectuelen zijner partij gerekend (...) en deed veel tot bevordering der volkswontwikkeling onder de arbeidersstand'.¹³

Theodoor Geurst en Machiel Vrijenhoek (zittend) in 1923. (foto: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis-IISG)

Naast Geurst was het optreden van de geboren Maastrichtenaar Pieter Gruijs (1876-1947) van groot belang. Als jongeman trad Gruijs in 1896 aan als beroepsofficier in het Indische leger. Hij keerde in 1902 terug naar Nederland. Hierna bleef hij lange tijd actief

als beroepsmilitair. Na de Eerste Wereldoorlog volgde een andere carrière. Gruijs vestigde zich als belastinginspecteur en opende een kantoor voor administratie- en belastingzaken in het Wilhelminapark 102. In 1917 werd hij na de ‘rode priester’ Jan van den Brink het tweede SDAP-lid in de gemeenteraad, in de periode 1924-1939 was hij voorzitter van de SDAP-fractie.¹⁴ Reeds in 1918 stelde hij het woningtekort aan de orde, in die dagen mede veroorzaakt door de Belgische vluchtelingen. Gruijs was een ‘macher’, een man die zaken gedaan kreeg in de raad en daar onvermoeibaar opkwam voor de arbeidersbelangen maar altijd in dialoog bleef met zijn politieke tegenstanders. Op de raadsvergadering van 23 augustus 1919 stelde Gruijs dat hem een gemeentelijk rapport onder ogen was gekomen over de woningtelling dat een aantal zeer onaangename zaken naar voren bracht. Hij verdacht de gemeente ervan het hierom geheim te houden.¹⁵ Het RK-raadslid J.H. Moll vroeg zich af waarom de SDAP de woningbouw niet zelf ter hand nam. Gruijs was nog niet zover; ‘woningbouw ligt niet op de weg van de S.D.A.P.’. Moll stelde ironisch dat het ‘veel gemakkelijker is dat de R.K.-woningen bouwen en de S.D.A.P.’ers erin kruipen’.¹⁶ Maar het sentiment zou snel omslaan.

2. De gemeenteraad Breda 1927. Middelste rij van links naar rechts tweede van links Jan Meijvis, vierde van links Pieter Gruijs, zesde van links Barend Cohen. Zittend in het midden burgemeester Willem van Sonsbeeck. Links naast hem wethouder Heinrich Pelster. (Stadsarchief Breda, beeldcollectie, Fotopersbureau Het Zuiden, GN19901792)

| De lange bestuurlijke aanloop naar het eerste complex

De aanloop naar het eerste complex bleek lang en soms frustrerend voor deze enthousiaste bestuursleden. Het bestuur was onbekend met de complexe procedures die kwamen kijken bij de bouw en financiering van arbeiderswoningen. Bovendien was er in Breda veel te weinig grond beschikbaar voor woningbouw. In juli 1920 stuurde het AWB-bestuur Johannes Franciscus Antonius Elich (1889-1970), directeur Openbare Werken, een verzoek om grond aan te wijzen voor een complex arbeiderswoningen. Elich gaf als antwoord dat die grond niet voorhanden was. Voorzitter De Man stuurde vervolgens de raad op 30 juli 1920 een verzoek om een terrein aan de Sluisstraat te mogen gebruiken. De raad werd

aangespoord om er werk van te maken 'opdat er aan den verschrikkelijken woningnood een einde komt'.¹⁷ De gemeente had deze grond echter op het oog voor de bouw van noodwoningen en 24 van dergelijke woningen werden daar in 1922 gebouwd. Na bestudering van beschikbare grond verzocht de AWB de raad op 1 april 1921 om de braakliggende grond aan de Van Vlietstraat te kunnen bebouwen. De betreffende grond was deels eigendom van de gemeente Princenhage en om die reden had het college eerder geantwoord geen toezeggingen te kunnen doen.¹⁸ Wel had men het plan opgevat om de grond aan te kopen of de grond te annexeren maar dat proces was nog lang niet afgerond. Pas na een Koninklijk Besluit waarin werd verklaard dat grond aan Breda toekwam, kon de gemeente handelen. Als voorbeeld hoe het wel kon werd door De Man de gemeente Vlissingen aangehaald die, in afwachting van een vergelijkbaar besluit over de eigendom van een stuk grond, een perceel aan een bouwvereniging had toegekend.¹⁹

Het adres van de AWB aan gemeente werd besproken in de raadsvergadering van 29 april 1921. Gruijs spoorde de wethouder aan om nu door te zetten, een beoogd subsidieverzoek aan het Rijk zou per 1 mei 1921 komen te vervallen en dus was spoed vereist. Wethouder Moll beloofde een spoedige behandeling maar deed geen toezegging. Juist in deze periode kondigde minister Aalberse van Arbeid aan dat vanaf 1 juni 1921 geen voorschotten en bijdragen in het kader van de Woningwet in behandeling werden genomen. Het Rijk verstrekke voortaan alleen nog voorschotten aan gemeenten waar aantoonbaar werd geleden onder de woningnood. Die voorschotten werden slechts mondjesmaat verstrekt en dan alleen nog voor krotopruiming en de bouw van 'minimale' woningwoningen. Het maakte de taak van het gemeentebestuur van Breda bepaald niet makkelijker.

Inmiddels trachtte het college wel om op een andere manier aan grond te komen. Het deed een poging om een deel van het exercitieterrein bij de Nassausingel en de Chassé-kazerne, eigendom van het ministerie van Oorlog, in handen te krijgen. Deze gronden zouden dan verdeeld kunnen worden onder diverse belanghebbenden zoals de AWB. Een schrijven aan het ministerie van Oorlog in het voorjaar van 1921 had als kern dat Breda 1.020 woningen tekort kwam. Het ministerie was echter niet te bewegen om de grond af te staan, 'wat Mars in zijn klauwen heeft laat hij niet los'.²⁰ Het belangrijkste argument van minister Alting von Geusau was dat er elders in Breda nog voldoende bouwgrond was. B&W betoogde dat die bouwgrond toebehoorde aan de omliggende gemeenten en was zeer teleurgesteld in de houding vanuit Den Haag temeer daar 40% van de voorgestelde woningen voor de onderofficieren van Defensie bestemd waren.

Eind 1921 voerde de AWB buiten de raadszaal de druk op door in het blad *Volkshuisvesting, orgaan van de Bond van Arbeidersbouwverenigingen*, een hoofdartikel te plaatsen over arbeiderswoningen in Breda. De titel liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Woningellende in Breda'. Lindeijer, de schrijver van het stuk, ging daartoe op stap met Geurst, SDAP-raadslid Barend Cohen (1883-1943) en fotograaf Nico van Zijverden. In een uitvoerig artikel werden treurige woontoestanden in de Lange Gampelstraat, bijgenaamd de Gribus, Verlengde Keizerstraat en Akkerstraat in bloemrijk proza opgenomen. De woningen hadden wandluis, schimmel, vocht en houtrot. Het gaf artikel bovenal aan 'hoe het proletariaat in heerlijk Breda woont, uitgebuit door werkgevers en huisjesmelkers, als regel allemaal goed en braaf roomsch'.²¹ Dit blad zal niet zo veel gelezen zijn maar grote delen, inclusief meerdere foto's, werden overgenomen in de *Bredasche Courant* van 17 december 1921 onder de titel 'Woningtoestanden te Breda'. Een anonieme redacteur

ÉENKAMERWONING, BEWOOND DOOR MAN, VROUW EN 2 KINDEREN.

3. Eenkamerwoning voor een arbeidersgezin in de verlengde Keizerstraat. (Foto: Nico van Zijverden, in *Volkshuisvesting*, orgaan van den bond van arbeiderswoningbouwverenigingen, 7 december 1921)

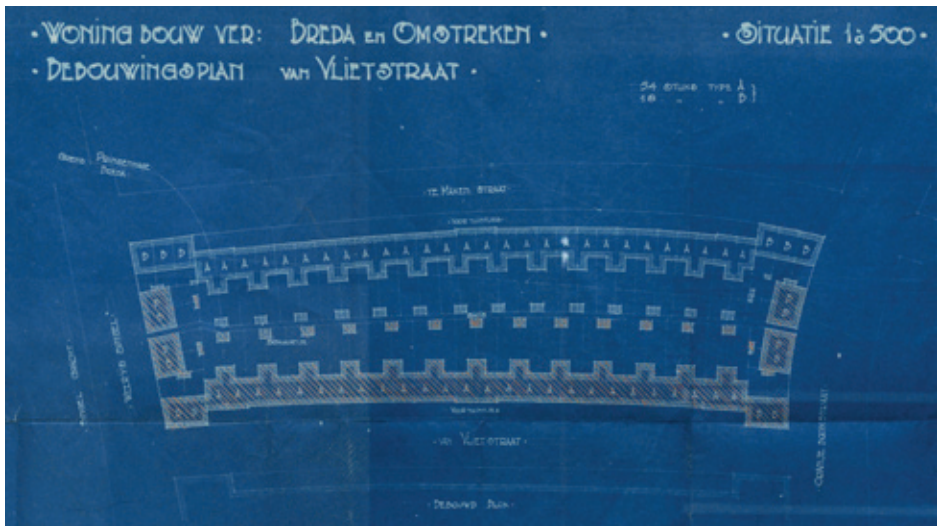
sloot zich aan bij de conclusies 'hoe dieptreurig hier de arbeidersgezinnen wonen'.²² De artikelen waren een krachtige aansporing om de raad en B&W te bewegen er serieus werk van te maken.

Het zal wellicht wat hebben losgemaakt. In de raadsvergadering van 24 april 1922 kon het college melden het gewenste terrein aan de Van Vlietstraat, althans het Bredase deel, aan te kunnen bieden. Het terrein werd voor f 4.50 per m² verkocht aan de AWB voor totaal f 19.080. Het bouwen van de woningen zelf werd begroot op f 146.160. De AWB vroeg een Rijksvoorschot bij de gemeente aan van ruim f 178.000, inclusief de kosten voor de bouwkundige leiding en toezicht. De raad nam de voorschotaanvraag nog niet in behandeling omdat twee van de woningen waren geprojecteerd op de grond van de gemeente Princenhage. Op 30 juni 1922 reageerde het college uiteindelijk gunstig op het gevraagde voorschot voor de bouw van ruim f 178.000 en een jaarlijkse bijdrage in het tekort van de exploitatie. Daarna duurde het nog geruime tijd voordat het ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid overtuigd kon worden van de noodzaak tot bouwen. Gedurende het lange wachten was een peptalk op zijn plaats. In een ledenvergadering van februari 1923, besprak voorzitter Gruijs de vooruitgang. Hij meende dat 'de aanhouder wint, en dat ligt ook bij het bestuur vast, al mocht het nog bijna vier jaar wachten zijn, opgeven doen wij niet (...) de moderne oprichting moet zegevieren'.²³ Het geduld werd beloond want op 16 april 1923 was de financiering rond. Het Rijk financierde de bouw

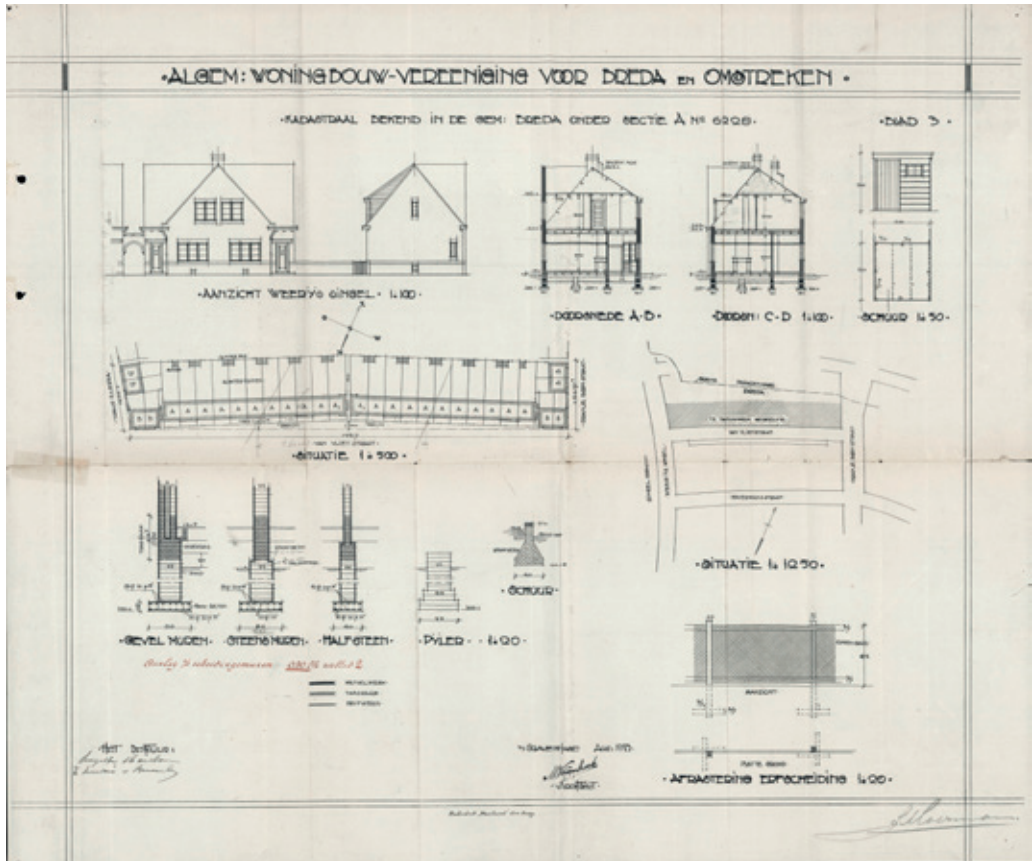
van dertig woningen. De woningen gelegen in Princenhage werden buiten het voorschot gehouden.

| Architect Vrijenhoek en het ontwerp

Naast alle bureaucratische perikelen had de AWB een architect nodig om haar plannen te realiseren. Een architect die in staat was deugdelijke woningen te ontwerpen, maar die ook moest kunnen lezen en schrijven met de belangrijkste technische ambtenaren. Men kwam uit bij de Haagse architect Machiel Vrijenhoek (1884-1947). Vrijenhoek was al jarenlang in dienst als chef de bureau, opzichter en bouwkundig tekenaar bij de architecten Dolf Broese van Groenou en Samuel de Clercq. Hij werkte onder meer als opzichter-tekenaar aan een complex arbeiderswoningen in Wassenaar. Sinds 1919 was hij als overtuigd socialist aangetreden als SDAP-gemeenteraadslid in Den Haag. Als zelfstandig architect had hij nog maar net zijn vleugels uitgeslagen. Kort voor zijn aantreden bij de AWB was hij aan de slag gegaan bij socialistische woningbouwverenigingen in Sas van Gent en Vlissingen. In 1920 ontwierp hij een complex van 122 arbeiderswoningen in Vlissingen, voor woningbouwvereniging Goed Wonen. Het was zijn allereerste zelfstandige ontwerp van arbeiderswoningen. De woningen werden goed ontvangen maar om financiële redenen afgekeurd door R.C.H. Schlöngel, inspecteur van Volksgezondheid van Noord-Brabant en Zeeland. Eind 1920 ontwierp hij ook 19 arbeiderswoningen in Sas van Gent voor de Woningbouwvereniging Vooruit. Die woningen werden opgeleverd in 1922. Lindeijer was als inwoner van Vlissingen hiervan goed op de hoogte en heeft Vrijenhoek namens de CABIBEZ ongetwijfeld aanbevolen. In Den Haag heeft Vrijenhoek weinig gebouwd; vanwege zijn wethouderschap vanaf 1923 was dat namelijk niet mogelijk.

4. Het eerste ontwerp van Vrijenhoek gedateerd oktober 1921. Betreft 54 woningen type A en 18 woningen type B aan de Van Vlietstraat en achterliggend perceel. (Stadsarchief Breda, afdeling bouwdoossiers, nr. 12588 Van Vlietstraat 1-51)

5. Bouwplan met gevelaanzicht Weerijssingel, doorsneden en situatietekening, augustus 1928. Behalve door Vrijenhoek is de tekening ondertekend door bouwkundig tekenaar Jan Moerman. (Stadsarchief Breda, afdeling bouwdoSSIERS, nr. 12588 Van Vlietstraat 1-51)

Vrijenhoeks eerste ontwerp voor de AWB was van oktober 1921 en bevatte 38 woningen aan de Van Vlietstraat en 34 woningen aan de nog onbenoemde straat hierachter. De woningen aan de Van Vlietstraat stonden tegenover die van de NV Volkshuisvesting uit 1909. Vrijenhoek stuurde dit bebouwingsplan aan de directeur Openbare Werken Elich en zijn adjunct-directeur E.P.J. de Wolf. Elich was in 1919 aangetreden en bleef tot 1930 op deze post. Zijn lijfspreuk was 'Niets half'.²⁴ Eduard Petrus Johannes de Wolf (1862-1943) was opgeklommen van fabrieksarbeider tot adjunct-directeur Openbare Werken.

6. Machiel Vrijenhoek aan het werk als architect, ca. 1920. (Foto collectie fam. Spoor)

De meeste van Vrijenhoeks huizen waren geschikt voor gezinnen; een tweetal voor senioren. De gezinswoningen hadden een portaal voor fiets of kindervan, een diepe huishoudkast en een kelderkast onder de trap. Alle woningen kenden voor- en achtertuin-tjes. Vrijenhoek concentreerde zich al snel op het deel dat in de gemeente Breda lag. 'De overige woningen zouden kunnen volgen, nadat met het Rijk en de gemeente Princenhage over de grensregeling overeenstemming is verkregen', schreef hij pragmatisch.²⁵ Volgens Lindeijer was het hele terrein goed voor 72 woningen en kon Breda er 36 bouwen. Hij had Vrijenhoeks eerste tekeningen al gezien. 'Het beloofd een mooi bouwblok te worden, waarin de arbeiders zich heel wat beter thuis zullen gevoelen dan in de krotten, waarin ze nu wonen'.²⁶

Bij een lezing van Vrijenhoek op 19 december 1921, op uitnodiging van de Centrale commissie voor Arbeiders Ontwikkeling, lichtte hij met lichtbeelden zijn ontwerp toe en gaf hij voorbeelden van de volkshuisvesting in Den Haag. De verstandhouding tussen Vrijenhoek en beide directeurs van Openbare Werken was goed te noemen. Anders dan in de raad waren er geen discussies op ideologisch vlak maar was er sprake van een dialoog tussen vakmensen. Openbare Werken ontving zijn werk steeds welwillend maar kritisch. Zo wilde de dienst een doorgang in de breedte-as in de vorm van poortwoningen. Ook werden er een aantal correcties aangebracht op basis van de Bredase verordeningen van bouw- en woningtoezicht. De slaapkamers waren te klein ingetekend. De woningen werden wat dieper gemaakt en het totale woonoppervlak wat groter. Op 27 februari 1922 volgde een memo van het bestuur, inclusief aangepaste plantekening en begroting, aan de raad van Breda. Het bouwplan inclusief te bebouwen grond in Princenhage was nu 'een harmonisch' geheel van 62 woningen. De voortuinen aan de Van Vlietstraat waren gespiegeld aan het reeds gebouwde deel uit 1909. De voortuinen bij de woningen aan de Weerijssingel en Oranjeboomstraat werden juist weggelaten voor een meer 'monu-mentale en architectonische afsluiting van het gehele bouwplan'.²⁷ De gevelaanzichten moesten vooral rust uitstralen. De achtertuinen werden onderling verdeeld door een lage afscheiding van vlechtdraad en schuurtjes van 4 m². Eind mei 1922 was De Wolf tevreden met de nieuwe opzet. De woningen waren 'geriefelijk ingericht' en voldeden, behoudens kleine afwijkingen, aan de bouwverordening. De huurwaarde werd bepaald op f 5,60 voor de gezinswoningen en f 5 voor de seniorenwoningen. Goedkopere huren waren onmo-gelijk. Deze huren dekten 70% van de exploitatie. De minister van Arbeid eiste eigenlijk een dekking van 75% maar De Wolf vertelde dat inspecteur Volksgezondheid Schlüngel akkoord ging namens het Ministerie.

Hiermee leek de zaak beklonken maar zo was het helaas niet. Op basis van gewijzigde bouwverordeningen van de gemeente moest alsnog een aangepast ontwerp ingediend worden. Met flinke tegenzin besloot het AWB-bestuur om Vrijenhoek en zijn assistent Albert Hooft aan het werk te zetten voor een derde ontwerp. Na nog enig getouwtrek over de precieze opmeting van het terrein tussen architect en Openbare Werken rekende hij nu op een bouwvoorschot van f 3.000 per woning vanuit het Rijk. Deze aangepaste set teke-ningen dateren van 27 april 1923. De woningen kennen op de begane grond een woon-kamer van 15 m², een voorkamertje van 6 m² en een keukentje. Op de eerste verdieping hadden de woningen drie slaapkamers, twee van 10 m² en een kleinere. De inhoud van de woningen was 225 m³. Het bestuur meldde ongeduldig geworden dat het allemaal zo veel tijd kostte. Juist in deze tijd stond Vrijenhoek op het punt geïnstalleerd te worden als wethouder Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in Den Haag. In het college werd hij

de opvolger van de prominente SDAP-voorman Willem Albarda die de Tweede Kamer in ging. Zijn architectenwerkzaamheden kwamen er duidelijk door in de knel. Uiteindelijk stuurde hij op 14 september 1923 B&W het bestek en de aangepaste tekeningen in viervoud met verzoek een set door te sturen aan inspecteur Schlüngel. In alle haast werd de aanbesteding van de dertig arbeiderswoningen alvast op 15 september 1923 geadverteerd in de *Bredasche Courant*, *Het Volk* en in het *Centraal Orgaan Handel en Industrie*. Vrijenhoek vroeg een lid van het college bij de aanbesteding, op zaterdag 27 september 1923 in het stadhuis, aanwezig te zijn.²⁸

7. De aanbesteding van het eerste complex was te vinden tussen een reclame voor Blue Band maragrine. (Afbeelding in *Bredasche Courant*, 15-09-1923)

Na deze aankondiging in de kranten volgen er enkele hectische dagen. Schlüngel beweerde op 20 september het bestek met tekeningen nog niet te kennen en was daar verbaasd over. Kon de aanbesteding wel doorgaan? Na een beraadslaging met Schlüngel, die Vrijenhoek al kende van zijn bouwactiviteiten in Sas van Gent en Vlissingen, werd die plooi gladgestreken.²⁹ Toch kon het geplande aanbestedingstraject pas starten op voorwaarde dat de bouwvergunning werd goedgekeurd door de gemeente. De definitieve goedkeuring van Vrijenhoeks tekeningen had immers nog niet plaatsgevonden bij Openbare Werken. Het bleek dat niet alle bouwverordeningen waren gevolgd. De wc's waren te klein ingetekend, de spouwmuren te dun en de installatie van de rioleringen was onvoldoende. Dankzij probaat ingrijpen van De Wolf werd op 22 september, vijf dagen voor de aangekondigde aanbesteding in het stadhuis, het bestek met tekeningen alsnog goedgekeurd. De handtekening van burgemeester W.G.A. van Sonsbeeck (1877-1969) bracht aan alle onzekerheid een einde. Van Sonsbeeck wilde de stad tot een parkenstad ontwikkelen, een aangename woonstad voor de middenklasse, naar het voorbeeld van Den Haag, waar hij in de periode 1909-1919 woonde.

Tijdens een ingelaste vergadering van de AWB op 26 september 1923 waren de vreugde en opluchting groot. Het bouwproces kon eindelijk starten na jaren van voorbereiding. Opmerkelijk genoeg werd de Van Vlietstraat nog geduid als 'een terrein achter de kerk van Pastoor Smits'. Naast vreugde was er grote treurnis bij het afscheid van de energieke Geurst. 'Besprekingen met de autoriteiten, conferenties met deskundigen, audiënties bij de minister, wat er te doen stond, de secretaris werkte voor het doel.'³⁰ Geurst bleef

bescheiden onder alle loftuitingen. Hij deed zijn vele werk net als de andere bestuurders "uit liefde voor onze medemenschen, en dat zijt gij die gebruik willen maken van een nieuwe woning van den moderne grond opgevoerd".³¹

8. Gevelaanzicht met bewoners aan de Van Vlietstraat, 1923. (Afbeelding uit *60 jaar algemene Woningbouwvereniging 1920-1980*)

| De bouw

Een reëel inschrijvingsbedrag voor de aannemers werd door Vrijenhoek berekend op f 81.818. Aannemers Jan Willem Savelkoul en Theodoor Pernot (de schoonzoon van Savelkoul) uit het Limburgse Geleen en Obbicht werden verkozen. Ze waren de laagste inschrijvers voor een bedrag van f 82.450. Savelkoul en Pernot bouwden veel woningen voor de gemeentelijke woningdiensten van Tilburg en Maastricht. Even daarvoor, augustus 1923, hadden ze nog ingeschreven op een remise met werkplaatsen voor de Limburgsche Tramweg Maatschappij in Roermond. Vrijenhoek deed onderzoek naar hun reputatie en stelde deze aannemers aan na goedkeuring van het ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid. Vrijenhoek was vanaf nu belast met de leiding en toezicht van de

9. Interieur van een van de woningen in de Van Vlietstraat, ca 1925. (Stadsarchief Breda, archief Algemeene Woningbouwvereniging Breda en omgeving)

bouwwerkzaamheden. Tijdens het bouwproces was Vrijenhoek tevreden over het werk van de aannemers. Zijn vriend en vakbondsbroeder Jan Moerman (1881-1940) werkte op de bouwplaats als zijn opzichter.

Nog geen jaar later, op 2 augustus 1924, was het feest. In aanwezigheid van burgemeester Van Sonsbeeck en de katholieke wethouder H.J.W. Pelster werden de woningen in gebruik genomen. Geurst was uitgenodigd als een van de eregasten en samen met Vrijenhoek afgereisd vanuit Den Haag. Gruijs memoreerde bij de opening aan moeilijkheden en de oorspronkelijke tegenstand in de raad. Vrijenhoek voerde na afloop bij een kop thee het woord met enkele vooraanstaande SDAP'ers. De dienstdoende journalist van de *Bredasche Courant* noemde de woningen 'geen van allen zijn ze groot, doch ze geven een vriendelijken indruk, zoodat de architect zijn werk zeker geslaagd mag noemen'.³²

10. Inscripctie boven de poortwoning aan de Van Vlietstraat. (Foto Just de Leeuwe, 2021)

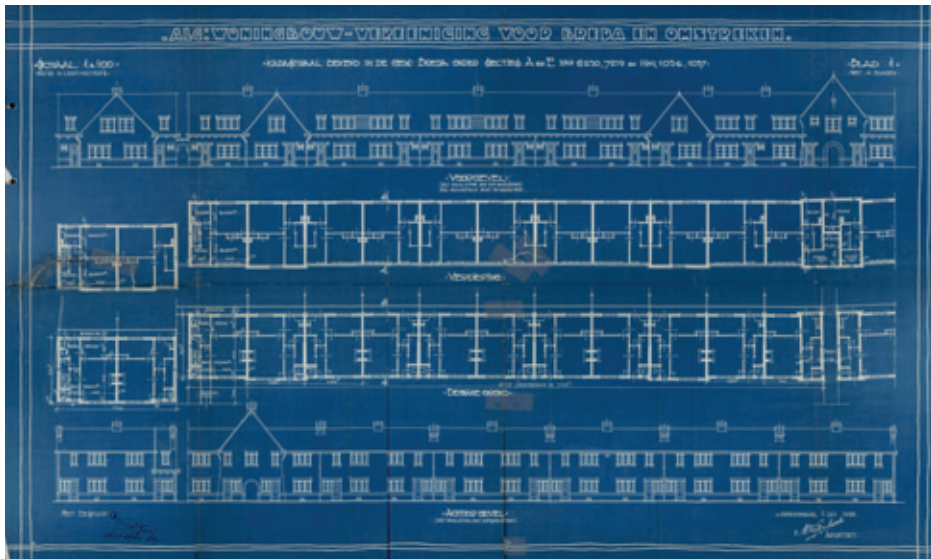
Toewijzing van de woningen geschiedde op basis van het lidmaatschap. Dat bedroeg 50 cent inschrijfgeld en 10 cent wekelijkse contributie plus een aandeel van 10 gulden dat in aflossingen was te betalen. Namens het bestuur gingen Meijvis en zijn omvangrijke gezin op nummer 25 wonen, M. van der Zanden op nummer 24 en secretaris A. van den Akker kreeg huisnummer 2 toebedeeld. Een van de dochters van Meijvis wist later te vertellen: 'een badkamer hadden we niet (...) bijzonder was dat het toilet binnen zat. Dat vonden we erg luxe in die tijd en er was overal gasverlichting'.³³ Boven de poortwoning werd een gemetselde steen geplaatst met de tekst: 'Alg: Woningbouwverg. Breda en Omgeving 1923-1924'. Fraai was het niet en er was geen plek voor stichtelijke woorden. De huizen werden netjes bijgehouden. In 1926 ontvingen alle woningen een zonnenscherm, wat vrij uitzonderlijk was voor arbeiderswoningen. Leverancier was A. van der Heijden & zoon, gevestigd in de Visscherstraat 8. Vanaf de jaren dertig waren er tuinwedstrijden waarbij de prijzen uit planten bestonden. De uitreiking was in het 'Makkershuis' aan de Nijverheidssingel 74.

| De voltooiing van het complex aan de Nuijtsstraat

Het aantal inwoners van Breda bedroeg in 1926 bijna 31.000 en in 1930 waren dat er iets meer dan 44.000. De snelle groei had zich voorgedaan door de grenswijzigingen van 1927. Delen van Teteringen, Ginneken en Princenhage werden toen bij Breda gevoegd. De politieke verhoudingen in Breda waren jarenlang stabiel waarbij de katholieken verreweg in de meerderheid waren in de raad. De grootste oppositiepartij was de SDAP met een aantal zetels dat varieerde van zeven tot vijf. In haar oppositierol bleef ze hameren op het chronisch gebrek aan betaalbare arbeiderswoningen. 'In allerlei sloppen en stegen zitten de talrijke arbeidersgezinnen opgeborgen en dit, zonder dat er tot nu toe door onvoldoende woningbouw perspectief wordt geopend om tot de zoo zeer noodzakelijke verbetering te komen', betoogde Foppe Rippen in de raad.³⁴ Zijn aanklacht tegen de gemeente vatte hij samen met de slogan: 'In Breda wordt echter wél gebrouwd maar niet gebouwd'.³⁵ Hoewel ook het AWB bestuur vond dat een volgende aanvraag nodeloos werd tegengehouden, terwijl het Rijk in deze periode weer subsidies had, was de bouw van het tweede complex in veel opzichten een stuk minder problematisch. Toen de gemeente in november 1927 aangaf de grond achter de Van Vlietstraat aan te kopen voor fl. 1,50 m² van particulieren eigenaren in Princenhage vroeg Gruijs terstond of de AWB de aankopende partij kon zijn en dat werd gerespecteerd door de gemeente³⁶. Vrijenhoek werd spoedig ingelicht en in februari 1928 waren zijn eerste bouwtekeningen al gereed die werden goedgekeurd door de leden.³⁷ Heel veel arbeiders had de AWB nog altijd niet te huisvesten, het bleef met 60 leden een kleine vereniging. Vrijenhoek met zijn bouwkundig tekenaar Albert Hooff hadden 32 eengezinswoningen geprojecteerd van drie verschillende woningtypen. De woningen kende een tuin en een schuurtje aan de achterzijde en een kleine voortuin aan de voorzijde. Op 25 juni 1928 volgde de officiële aanvraag om het perceel aan de achterzijde van de Van Vlietstraat – de nog onbenoemde Nuijtsstraat – af te staan aan de AWB en daarnaast het verzoek om voor de financiering zorg te dragen. In feite ging het hier dus om de voltooiing van de allereerste ontwerpen uit 1921. Het beoogde complex was gelegen tussen de Van Vlietstraat, Weerijssingel en Oranjeboomstraat met een oppervlakte van 4.000m².

11. Woningen aan de Nuijtsstraat in 1933 gezien vanuit het zuid-westen. (Stadsarchief Breda, Beeldcollectie. Fotocollectie firma Schreurs (v/h) Stutz, 19550030)

12. Bouwplan van de Nuijtsstraat met gevelaanzichten van 1 oktober 1928. (Stadsarchief Breda, afdeling bouwdoSSIers, NL-BdSA_0758_BVG0000090603)

Vrijenhoek ging gewoontetrouw langs bij De Wolf om met hem het bouwproces door te nemen. In juli 1928 bleken de tekeningen van de gemeente Breda in conflict met de geprojecteerde lengtematen op het toegewezen perceel. In het kader van het gereed te maken bestek wilde Vrijenhoek met spoed de juiste informatie. De Wolf stond echter op het punt om met pensioen te gaan na een lange loopbaan bij de gemeente en droeg het dossier over naar zijn naaste medewerkers. Waarschijnlijk tot verdriet van Vrijenhoek want hun verstandhouding was prima geweest. Maar ook de samenwerking met De Wolfs opvolger N.A. Felix (1897-1952) leverde weinig problemen op. Felix, oud-KMA student,

werkte sinds 1920 als eerste Luitenant bij de Genietroepen in Den Haag en woonde toen met zijn vrouw in Voorburg. Hij was ongetwijfeld bekend met Vrijenhoek als wethouder in Den Haag. Felix werd door de raad in juli 1928 aangesteld. Niet veel later werd ook de nieuwe directeur Openbare Werken benoemd. P.A.H. Hornix (1885-1956) trad aan per 1 januari 1930. Hornix was opgeleid tot bouwkundig tekenaar in Venlo. Bij zijn benoeming in Breda was hij opgeklommen tot directeur Openbare Werken in Heerlen.³⁸

In september 1928 drong Vrijenhoek er bij Openbare Werken aan dat de bouwvraag zou worden aangenomen. Het terrein moest snel bouwrijp worden gemaakt met de plaatsing van de beerputten en funderingsprofielen. Na enkele commentaren van Openbare Werken volgden de definitieve tekeningen op 1 oktober 1928. Er waren nog 28 woningen over waarvan er 26 identiek ingetekend waren naast twee poortwoningen. De woningen hadden een woonkamer van 36m², een keuken, twee slaapkamers en een zolder. De verkoop van de grond aan AWB door de gemeente bedroeg f 5 per m².³⁹ Ditmaal was het niet moeilijk om voldoende geld los te krijgen van financiers; er werden leningen afgesloten voor samen ruim f 101.000 waarbij de gemeente optrad als intermediair. De hypotheeklen werden afgesloten bij commerciële partijen. Verantwoordelijk wethouder Eugène van Mierlo bood een hypotheek aan van f 58.740 voor de volledige stichtingskosten tegen 4%. Daarnaast werd er nog een tweede hypotheek voor 40% van de waarde van het complex afgesloten voor f 39.160 tegen 5%.

De aanbesteding vond plaats op 22 november 1928 en werd een succes. Er melden zich liefst 22 aannemers, waarvan er 8 afkomstig waren uit Breda en twee uit Prinsenhage. Cornelis Vringer schreef in voor f 62.500 en had het laagste bod maar kwam niet in aanmerking vanwege een mindere reputatie. Vrijenhoek liet zich informeren over de reputatie van de aannemers door het Haagse expertbureau van J. Hemmes. Gerard Schreurs uit De Bilt (f 64.775) werd als een van de laagste inschrijvers de aangewezen aannemer. Hij werd gekwalificeerd als een solide en bekwaam aannemer maar bij nader onderzoek werd hij ook als 'financieel zeer zwak' beoordeeld. Aangenomen werd dat hij voor het ingetekende bedrag een verlies van f 10.000 zou lijden. Dat was wellicht een gecalculeerd ondernemersrisico maar gaandeweg kwamen er twijfels of men met deze man moest handelen. Enige druk vanuit de AWB om dat wel te doen zal gezien de lage prijs hebben meegespeeld. Vrijenhoek kreeg steeds meer twijfels over de toewijzing. Schreurs kwam ook zelf tot andere gedachte en trok zijn inschrijving terug. Hornix werd toen door Vrijenhoek verzocht om verder te mogen gaan met gebr. Hubers die hadden ingeschreven voor een bedrag van f 75.890. Vrijenhoek bracht bij een bezoek aan Hornix de aanbevelingsbrieven mee van het bekende Rotterdamse architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. De reputatie van gebr. B. en A.J. Hubers bleek puntgaaf. Voor de NV Vreeswijk hadden ze vierhonderd arbeiderswoningen in Rotterdam neergezet. Zij deden dat voor hun vader G.H. Hubers. De zaak was hiermee beklonken, de opdracht voor de AWB werd de eerste zelfstandige opdracht voor de broers. In januari 1929 verrees er een bouwkeet op het terrein. Als opzichter van Vrijenhoek werd een bekende aangesteld. G.F. Lindeijer (1906-1954), zoon van de genoemde SDAP-propagandist uit Vlissingen, was al enkele jaren werkzaam voor Vrijenhoek bij zijn activiteiten voor de bouwvereniging Goed Wonen in Vlissingen. George was nog ongehuwd toen hij aantrad in Breda. Hij verdiende f 150 per maand als opzichter en ging wonen in Sophiastraat. Als bonus voor zijn werkzaamheden kon hij in september 1929 een van de nieuwe woningen in de Nuijtsstraat betrekken.

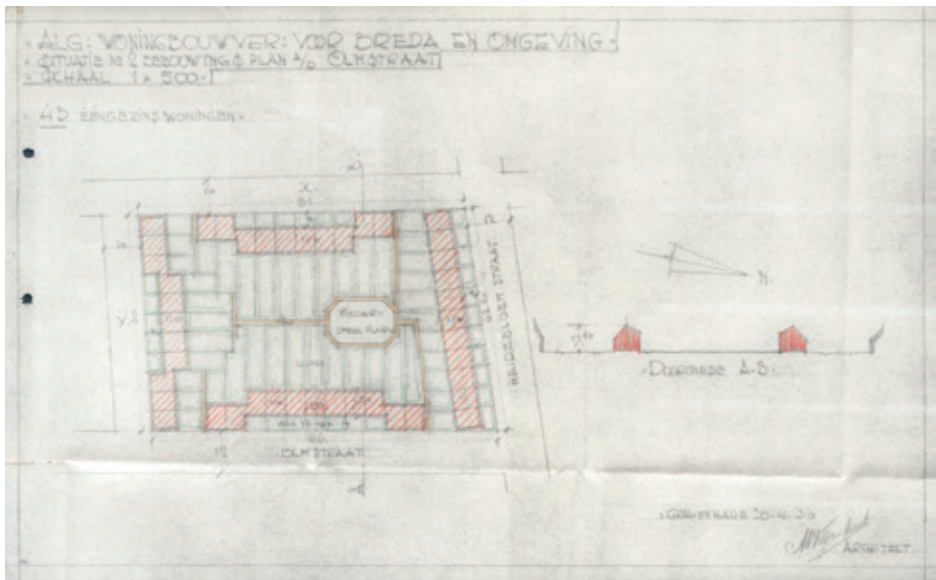
Vrijenhoek was inmiddels wethouder van Den Haag en architect bij andere werken. Hij was dus een zeer drukbezet man maar hij bezocht in 1929 de bouwplaats regelmatig op de zaterdagen. Hij combineerde zijn bezoek vaak met een kop koffie op kantoor bij Hornix of Felix. Ongetwijfeld zal zijn wethouderschap enig gewicht in de schaal hebben gelegd bij de besprekingen al kwam hij er uitdrukkelijk in de functie van architect. De gebroeders Huberts leveren ondertussen goed werk af, Vrijenhoek en de vereniging waren er zeer content mee. De totale kosten bedroegen uiteindelijk f 97.700 waardoor men keurig binnen de begroting bleef. De oplevering van het complex was al in september 1929. Evenals in de Van Vlietstraat verscheen boven de poortwoning een gemetselde steen met een strikt functionele tekst. ALGEM: WONINGBOUW-VER: VOOR BREDA en OMGEVING 1928-1929' stond er te lezen. Bij oplevering van de Nuijtsstraat was er zo een klein 'rood buurtje' ontstaan al betrof het dan maar twee straten en had de AWB niet meer dan 58 woningen in beheer. De huren van de woningen werden net iets boven de f 5 per week gezet. In 1929 volgde nog de aanbouw van een garage, afgewerkt met vier deuren en draadglas, bij het hoekpand Nuijtsstraat en Oranjeboomstraat als een aanvullende opdracht voor Vrijenhoek.

| Een niet uitgevoerd ontwerp aan de Olmstraat

Vrijenhoek schreef Felix een brief op 18 februari 1930. Hij vertelde hem dat hij opdracht had gekregen van het bestuur van de AWB voor het ontwerp van een derde bouwblok. De voorkeur was uitgegaan naar de nog braakliggende kant van de Nuijtsstraat, tegenover het tweede bouwblok van de AWB. Die grond was echter terechtgekomen bij de bouwondernemer E.L. Créton (1887-1949).⁴⁰ Als alternatief had de AWB een perceel in gedachte dat ten westen van de Olmstraat gesitueerd was. Het was de plek waar de Olmstraat en de huidige Meidoornstraat elkaar kruisen. De Olmstraat zelf is dan net benoemd als straatnaam door de gemeente. Het beoogde complex was omringd door 120 gemeentewoningen die er vanaf 1928 waren neergezet rondom het nabijgelegen Dijkplein, de Plataanstraat, Wilgstraat en de Heidebloemstraat. De AWB mikte in die omgeving op het verkrijgen van een ruitvormig terrein van in vierkante meters 90 × 60. Vrijenhoek kreeg van Openbare Werken in maart 1930 de bestaande situatietekeningen mee en ging ermee aan de slag.⁴¹ Vrijenhoek bood Hornix aan om in maart 1930 het terrein te gaan bestuderen. Hornix trok er graag een zaterdagmiddag voor uit. Op 9 april 1930 bood Vrijenhoek hem vervolgens de eerste uitgewerkte situatietekeningen aan. De bestaande bouwplannen van de gemeente waren leidend geweest voor het aan te leggen stratenplan. Vrijenhoek opteerde voor huizen die wat ruimer waren dan in de Nuijtsstraat. De woningen waren 135 m² tegenover 118 m². Deze grootte was het maximaal haalbare voor arbeiderswoningen aangezien de grondkosten een belangrijk uitgangspunt waren bij de exploitatie van deze woningen. Het volume was wat lager in vergelijking met de omliggende gemeentewoningen van 141 m². Dit eerste ontwerp van april 1930 ging uit van 41 eengezinswoningen.

Hornix bestudeerde de plannen en wenste enkele aanpassingen in de voortuinen. Hij had stevige kritiek op de voorgestelde twee slaapkamers waar hij een aanpassing in het ontwerp eiste naar drie slaapkamers. Dat kon door een verkleining van het portaal, steilere trappen en een andere maatvoering van de andere slaapkamers. De gevel van 3,30 meter hoog achtte Hornix te laag. Met deze aanpassingen stuurde Vrijenhoek op 6 mei 1930 zijn nieuwe plannen op. Dit tweede ontwerp ging uit van 43 eengezinswoningen. De binnenplaats van het

complex kende tuinen en een centraal gelegen kinderspeelplaats. De meeste huizen hadden een bescheiden voortuintje van 5 meter diep. De tekeningen zijn nooit verder uitgewerkt omdat het project in de kiem werd gesmoord. Tot een officiële bouwaanvraag aan de raad kwam het niet. De meest waarschijnlijke verklaring was dat de economische crisis, die een jaar eerder was uitgebroken, financiering van het project onmogelijk maakte. Op die plek gebeurde er om die reden een flink aantal jaren niets. Pas in 1939 stelden B&W voor om geld vrij te maken voor de bouw van 47 arbeiderswoningen in de Olmstraat en Plantaanstraat. De gemeente bouwde die zelf en er was geen rol voor de AWB. De woningen werden aanbesteed op 26 mei 1939. De straten kennen grote gelijkenis met Vrijenhoeks eerdere ontwerpen, inclusief de karakteristieke poortgebouwen in het midden van de straat tussen de huisnummers 54 en 56. De destijds aangebrachte plaquette is inmiddels verdwenen. De 47 gemeentewoningen werden net voor de Duitse inval in Nederland opgeleverd.

13. Bebouwingsplan voor 43 eengezinswoningen in de Olmstraat en omgeving met kinderspeelplaats, april 1930, (Stadsarchief Breda, Archief Breda, OW/BWT 1928-1939, inv.nrs. 3639-3648 Stukken betreffende de Algemene Woningbouwvereniging, 1928-1939)

| Epiloog

De AWB-complexen kwamen niet geheel ongeschonden de oorlog door. Eind september 1944 kwam de wijk onder hevig granaatvuur te liggen. Bewoners zochten in paniek een goed heenkomen. Vier huizen in de Nuijtsstraat en een woning in de Van Vlietstraat liepen schade op. Voor de AWB werden pas weer in 1952 bouwplannen gemaakt en uitgevoerd. Samen met de NV Volkshuisvesting en St. Joseph werd onder toezicht van de gemeente een groot complex gebouwd. Het betrof 53 eengezinswoningen en 54 etagewoningen als onderdeel van het uitbreidingsplan Liniestraat naar ontwerp van de Bredase architect Jacob de Wilde (1908-1981). De woningen werden tussen najaar 1954 en voorjaar 1955 opgeleverd.

14. SDAP-verkiezingsfolder Den Haag uit 1931. De genoemde wethouder is Vrijenhoek die zich jarenlang sterk maakte voor sociale woningbouw. De afgebeelde woningen heeft hij zelf mede vorm gegeven als technisch tekenaar voor Gemeentewerken. Designer affiche Jan Rot. (Nationaal archief, inv. 2.21.286, archief Willem Drees)

Vrijenhoek was toen al jaren overleden. Hij stierf vrij onverwacht in het voorjaar van 1947 op 62-jarige leeftijd, druk bezig met de wederopbouw van Den Haag als bestuurder en als architect in Vlissingen. Een afvaardiging van de AWB was op zijn begrafenis bij Eik en Duinen op 23 maart 1947 aanwezig om hem, met zeer velen uit de 'rode familie', de laatste eer te bewijzen. Zonder Vrijenhoeks kennis en onvermoeibare inzet was de moeilijke taak van de AWB om betaalbare woningbouw te realiseren voor haar leden ongetwijfeld een stuk complexer geweest dan ze al was. Vrijenhoek was zeer kostenbewust en wist met de beperkte middelen kwalitatief goede huizen neer te zetten die generaties lang meegingen. Dat hij wethouder in Den Haag was zal onbewust ook het politieke element van het bouwproces ten gunste beïnvloed hebben. Hij had als wethouder die belast was met de sociale woningbouw in Den Haag rijke ervaring opgedaan met tal van woningbouwverenigingen en hun pogingen om arbeiders fatsoenlijk te huisvesten.

15. Een deel van de huidige Van Vlietstraat met de karakteristieke poortwoning. (Foto: Just de Leeuwe, 2021)

- 1 Veel is te vinden over deze periode in: H. Muntjewerff, 'Tussen Kapitaal en Arbeid, momenten uit het openbare leven van de dichter-ingenieur, Isaac Pieter de Vooy (1875-1955)', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 50 (1997) 174-219.
- 2 J. Smit, 'De volkshuisvesting voor 1940', in: *'t Roode spook sluipt door Breda. Honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek* (Breda 2005) 47.
- 3 B.G.A. Kempen en N. van Velzen, *Werken aan wonen, 75 jaar Nationale Woningraad* (Almere 1988) 58.
- 4 Kempen en van Velzen, *Werken aan wonen*, 62.
- 5 Stadsarchief Breda (SAB), Verslagen van de toestand van de gemeente Breda, 1921, 162.
- 6 Meijvis had grote kritiek op deze noodwoningen. Bestrating en riolering ontbraken, de mensen moesten door de modder waden om hun woning te bereiken in: *Bredasche Courant*, 03-02-1920 7
- 7 SAB Verslag van de gemeente Breda 1923, 136.
- 8 F.A.T.M. van der Vorst, *75 jaar Algemene Woningbouwvereniging Breda e.o. De moderne oprichting moet zegevieran* (Breda 1995) 4.
- 9 Bestuur AWB, *60 jaar Algemene Woningbouwvereniging 1920-9 maart-1980* (Breda 1980) 1.
- 10 G.F. Lindeijer, 'Woningellende in Breda', in: *Volkshuisvesting. Veertiendaagsch orgaan van den bouw van arbeiderswoningbouwverenigingen* 5 (1921) 66.
- 11 Alex Laenen, Jan Meijvis (1882-1961), een markant socialist (Breda 1991) en J. Smit, Jan Meyvis, 'De emancipatie van een arbeider', in: *'t Roode spook sluipt door Breda. Honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek* (Breda 2005) 33-35.
- 12 Dat wordt verteld door Gruijs in augustus 1924 bij de opening van het eerste bouwblok (*Dagblad van Noord-Brabant*, 04-08-1924), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001968030:mpeg21:a00039> en AWB op 26-09-1923. 'Een afscheid van den heer TH.J. Geurst' in: *Bredasche Courant* 29-07-1923 <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000062809:mpeg21:a0008>.
- 13 'Een afscheid van den heer TH.J. Geurst' in: *Bredasche Courant*, 29-07-1923 Geurst werd in Den Haag directeur van het socialistische dagblad het *Haagsche Volk*.
- 14 Geurst en Gruijs trekken ook in de politiek veel samen op. Zo staan ze op verkiezingslijsten van de SDAP voor de Provinciale Staten in 1923.
- 15 SAB Jaarverslag van de gemeente 1919, 424.
- 16 Ibidem. Gruijs werd op 2 september 1919 door de raad gekozen als wethouder Sociale Zaken. Na enige bedenktijd aanvaarde hij deze zetel echter niet omdat hij vond dat het collegeprogramma te weinig raakvlakken had met de eigen partijpolitiek. Moll werd hierna op 2 oktober 1919 gekozen tot wethouder Sociale Zaken.
- 17 SAB, ARC0213.1 Stadsarchitect Gemeente Breda 1811-1911, inv.nr. 250, Stukken betreffende de Algemeene Woningbouwvereniging 1920-1926, Brief van M. de Man en B.A. van Rijsewijk-Erica aan gemeenteraad van Breda op 30 juli 1920.
- 18 SAB, ARC0213.1 Stadsarchitect, inv.nr. 250, Brief van M. de Man aan gemeenteraad van Breda op 01-04-1921.
- 19 Lindeijer, 'Woningellende in Breda', 65.
- 20 Lindeijer, 'Woningellende in Breda', 67.
- 21 Lindeijer, 'Woningellende in Breda', 68.
- 22 N.N., 'Woningtoestanden te Breda' in: *Bredasche Courant*, 17-12-1921 <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000062026:mpeg21:a0032> en al eerder in 'Woningellende te Breda' in *Bredasche Courant*, 09-12-1920 <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000065331:mpeg21:a0002>
- 23 Van der Vorst, *75 jaar Algemene Woningbouwvereniging Breda*, 5.
- 24 Elich was een voormalig luitenant bij de genie. Na zijn afscheid bij de gemeente werd hij directeur van NV Gewapend Beton Maatschappij te Breda in de jaren 1930-1946.
- 25 SAB, ARC0213.1 Stadsarchitect, inv.nr. 250, Brief Vrijenhoek aan Elich, 5 mei 1922.
- 26 Lindeijer in: 'Woningellende in Breda', 69.
- 27 SAB, ARC0213.1 Stadsarchitect, inv.nr. 250, Memorie van toelichting door Elich aan gemeenteraad Breda, 27 februari 1922.
- 28 Aanbesteding 27 september 30 eengezins arbeiderswoningen in het raadhuis, beschikbaar gesteld door B&W. Het Bestek en tekeningen waren voor f 5 te verkrijgen bij Vrijenhoeks huisadres aan de Van Loosstraat 3 in Den Haag of werden toegestuurd.
- 29 Op 25 september 1923 ging Schlüngel schriftelijk akkoord met bestek en tekeningen en bevestigde dit in een schrijven aan de Dienst Openbare Werken en aan B&W.
- 30 Geurst in *Bredasche Courant*, 27-09-1923 <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000062809:mpeg21:a0008>
- 31 Van der Vorst, *75 jaar Algemene Woningbouwvereniging Breda*, 6.
- 32 *Bredasche Courant*, 04-08-1924. Lindeijer schreef een ongetwijfeld welwillend artikel met illustraties over de woningen in *Volkshuisvesting* van december 1924. Helaas is dit exemplaar niet meer beschikbaar.
- 33 Van der Vorst, *75 jaar Algemene Woningbouwvereniging Breda*, 6.
- 34 F. Rippen, SDAP-lid gemeenteraad in: *Bredasche Courant*, 21-8-1928.
- 35 Ibidem.
- 36 SAB, Verslag van de gemeenteraad 25 november 1927, 858.
- 37 Vrijenhoek zal het nieuws verteld hebben aan Geurst, die sinds 1925 zijn straatgenoot was in Den Haag aan de Goudbloemlaan. Geurst bleef er wonen tot oktober 1927.
- 38 Voor zijn werk werd hij door Albert I, koning van België, benoemd tot ridder in de orde van Leopold II *Dagblad van Noord-Brabant* 14-04-1930. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001971088:mpeg21:a00024> Hornix bleef in dienst van de gemeente Breda van 1930 tot 1950. Hij was de zoon van architect Jan Mathijs Hubert Hornix (1851-1924)
- 39 *Dagblad van Noord-Brabant*, 26-06-1928.
- 40 Créton bouwde er in de jaren 1934-1935 een blok van 25 arbeiderswoningen conform een besluit van B&W op 15 mei 1934. De bouwtekeningen staan in diverse bouwdoossiers van Breda.
- 41 De Heidebloemstraat had die naam van 1927 tot 1942. Daarna werd de straat hernoemd tot Meidoornstraat.